

Beşinci Sene

Yirmibirinci Sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHÎYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

TARİHÎ, İCTİMAÎ, DİNÎ, FELSEFÎ

Kânunuevvel — 1931

İSTANBUL
Bürhanettin Matbaası
1 9 3 1

İslamda felsefe cereyanları

— 10 —

İBNİRÜŞT

2

IV — Felsefesi-İbnirüşt Nev Eflatunî şârihlerinin nazariyelerini ilâve suretile Meşşâî Felsefesinin mümessilidir. Eslafı Muharriki evvel ile Alem arasına Ukulumucerrede nazariyelerini Aristo Felsefesine izafe etmişler, Suduru umumî mebdeini kabul eylemişler idi; bundan maksat muharriki evvelden sadır olan harekete, ona yakın olan Eflâke, oradan derece derece Felekikamerin altında bulunan arza müttasıl olmak idi; Felasife bu Suduru umumi nazariyesine, Aristonun talimini Senevîlikten yani Alemi halketme de kuvve ve Heyulânın iştirakinden kurtarup bizatihi kaim olan kuvvet ile, mahzî kudret ile Heyulâyî ulâ arasındaki boşluğu doldurmak için muztar kalmışlar idi; çünkü Aristonun Seneviliğinde zatlerinde başlı başına, biribirinden tamamen ayrı iki unsur bulunuyordu: Ruh veya Kuvvet, Madde veya Heyulâ. İslam Felasifesi tevhidi bırakmıyacaklar idi. Umumiyet ile talimini kabul ettikleri yegâne Feylesof Aristo olmakla akideidiniyeden inhiraf etmekten ise onun talimini çevirmek daha kolay idi, buna mebni Suduru umumî mebdeini ele almışlar, Aristonun Seneviliğini bozmuşlar idi, İbnirüşt de Farabî ve İbnisina kibi bu yola gitmiş idi. İbnirüşt Arap meşşailerinin mezheplerini toplamış, reylerini biribirine uygun kılmış, talimlerini bir yere getirmiş idi, bundan naşı İbnirüşt adı Arap veya İslâm Felsefesine alem olmuş idi, İbnirüşt sonra gelmekle evvelkilerin eserlerini toplamış, onlardan rivayet eylemiş, bazılarını takdir, bazılarını tenkit eylemiş, fikirlerini kendi fikrile imtizaç eylemiş, eserlerini eserlerle karıştırmış olmakla Mü-

İlâhiyat : 2

verrihler İbnisina, Farabî gibi seleflerinin fikirlerini İbnirüşte nisbet eylemişler idi, şukadar ki hiç bir vakit İbnirüşün meziyeti bunların meziyetlerinden fazla değildir, yalnız İbnirüş onların kavillerini uzun uzadıya şerh etmiştir, İbnirüş yalnız nâkil, şârih ve mukallit değildir, belki vâzı, müceddit ve müptedî'dir, şerh ve tefsir arasında diğer İslâm Feylesofları gibi yenilik göstermiştir, çünkü İslâm Feylesofları harfi harfine Aristoyu şerha kanaat etmemişler idi, belki Mezhebini şerhi kendi mezheplerinin beyanına vesile kılmışlar idi; İbnirüş de seleflerinden ayrılmamış, ancak tâli noktalarda ayrılmıştır.

İbnirüşün Musaraası, Alemin kıdemi, İlmi Barî ve İna-yeti samadaniye hususlarındaki mutalaaları; Nüfus, Ukul ve ittisal nazariyeleri, Mead ve Şeriat ile Hikmetin tevafukuna ait mülâhazaları; Cümhuriyet ve hürriyeti Nisa hakkındaki tetkikleri pek kimetli, pek ehemmiyetlidir.

I—Musaraası - şarkta Gazalî'nin Feylesoflara yaptığı musaraasına karşı Garpta İbnirüş Mütakellimlere karşı musaraaya, Gazalînin karşısına çıkmış, reddiyesinde Yunan Feylesofları da dahil olduğu halde zamanına kadar gelüp geçen Feylesofların, Meşşailerin yardımcısı, arkası, Avukatı vaziyetini almış idi. Zamanına kadar Gazalînin Feylesoflara endirdiği müthiş darbeler öyle kalmış idi, İbnirüşten başkası feylesoflardan bu hakareti kaldıramazdı, Gazalî ile güreşe çıkamazdı; İbnirüş felsefenin bütün devirlerinde, eski ve yeni Felsefî Mezheplerine hakkile vakıf idi, ahlaki nezih idi, hasmına iftiraya tenezzül etmeyecek, âkile yaraşmayan bir halde söz söylemeyecek, Felasifeye yardım maksadile hakkı bir tarafa bırakmıyacak bir tınette idi, re'yi metin idi, tenkit fikirli idi, böyle bir seciye ile güreş meydanına geldi, Felsefenin gaip ettiği tacı başına koydu; Kadı oğlu kadı ve feylesofu mantıkî olan İbnirüş Gazalînin ilim ve zekâsını inkâr etmez idi, fakat hatalarını bulunca asla bağışlamaz, şiddetle hücum eder idi, sözlerin-

de iyi de buldu, kötü de buldu, bunları biribirinden ayırdı, hattâ bazı yerlerde İbnisinaya karşı Gazaliye yardım bile etti, bu hal Feylesofumuzun hüsnüniyetine delâlet eder. İbnisine Aristoya muhalefet ederek reyini beyan eder idi, İbnirüşî ise Aristoya meftun olarak kitaplarını şerhlerini telhis etmiş idi, İbnirüşî ancak Aristoya ihtiram eder idi, Farabî ve İbnisine haklarında da ihtiramını esirgemez idi, fakat sırası geldikçe her ikisinin mebdelerini intikattan geri durmaz idi, İbnirüşî tamamiyle fırka taraftarı olmuyor, hakkı arıyor, Felasifeyi tenkit ediyor idi, Firfiryosu hâzık bulmuyor, baş Feylosofa bile çıkışıyor, bazı sözlerine safsata demekten çekinmiyor, tenkitlerini beyan ediyor idi, ancak bazı kere tenkitlerinde istiklâl fikrini gaip ederek Meşşâî Medresesine bağlanmıştı. İbnisine felsefede bazı tâdîlât yapmakla İbnirüşî İbnisinayı Felasife ile Mütakellim arasında saymış, şiddetle itiraz etmiş idi. İbnirüşî'nin Gazali ile münazaası haricî muharebe, Farabî ve İbnisine ile münazaası dahilî muharebe, aile münazaası kabilinden idi; (1) İbnirüşî Gazaliyi şöyle ittiham ediyor: "Mühim kavillerde Felasifeye uygundur, fakat şeriate yardım etmek şerefine nâil olmak, Mütakellimine cemile yapmak, kendinden, Sünniliğe karşı hasıl olan süizannı kaldırmak emelile onlara muhalefeti izhar ediyor; yahut Gazalî Aklile Hükema tarafında, Kalbile şeriat tarafındadır, çok yerlerde kalbi aklına galip gelmiştir, şu kadar ki akla kanaatı her halde zahir oluyor,, İbnirüşî Hikmet ve hak uğurunda pek hiddetli olmakla Gazaliye en büyük bir hücumu yapıyor: "Gazalinin maksadı hakkı bulmak değildir, belki, felasifenin sözlerini iptal etmek, batıl davalarını meydana koymaktır. bu ise ona yaraşmaz, ancak pek kötü ademlere yaraşır bir haldır, nasıl olur ki en mühim istifadesi ve ortaya koyduğu kitap-

(1) Gazalî Aristonun kitaplarını nakil hususunda Farabî ile İbnisinaye itimat eder idi; eğer ibnirüşî görseydi bunu onlara tercih edecek idi, çünkü mükemmel bir surette Aristo şârihi idi.

lar ile nâsa tefevvüki ancak Felasifenin kitaplarından ve talimlerinden istifadesi sayesinde, farz etki Felasife hata etsin, onların nazardaki meziyetleri, nazar sayesinde aklımızı terbiye gibi faziletlerini inkâr lâıyk değildir. Mantıktan başka hiç bir şeyleri olmasa bile Gazaliye, Mantığın şerefini bilen herkese teşekkür etmek vacip olur idi. Felasifenin kitaplarından, talimlerinden istifade ederek asrında bir tek olan, Milleti İslamiye içinde pek büyük bir şöhret kazanan bir zate, Felasife hakkında böyle sözler söylemesi, mutlak surette sarahaten onları ve ilimlerini zemmetmesi caiz olur mu? (1) onların reylerinde hata bulunsa da bizleri hatada ısrar ettirmezler, çünkü maksatları ancak hakkı bulmaktır, bu maksattan başka hiçbir maksatları olmasa bile onları medih hususunda yeter artar, bununla beraber Ülumu İlahiye de hiç bir fert itimada lâıyk söz söylememiştir, hatadan kim salim olabilir? meğer ki insandan hariç bir hususu ile olsun. Bu gibi sözleri adama söylettiren nedir? Bilemiyorum, Allahtan ısmet, hatalardan mağfiret dilerim,,

İbnirüş on beşinci meselenin cevabında şöyle diyor: “Bu sözün pek bayağı olmasından nâşi zannolunur ki bu sözler ya bir câhilden veya bir şerirden sadır olmuştur, Ebuhâmit her ikisinden beridir, fakat bazı kere nâdir olarak câhil olmıyandan câhil sözü, şerir olmayandan şerir sözü sâdır ollabilir, bu da beşere ârız olan takallübatta kusuruna delâlet eder,,

İbnirüş Gazaliyi safsatacılıkla ittiham ediyor: “Herbiri ayrı ayrı araştırmağa muhtaç olan birçok muazzam mesele bedel bir meseleyi ele alıyor, bu ise safsata mevzilerinden biridir, mebadiden birinde galata düşmek, mevcudatı araştırma hususında büyük bir galata sebep olur,,

Şurasını ilâve edelim ki İbnirüş kitabında iki husus arasında sıkışmış kalmıştır: Biri Gazaliyi reddetmek, susturmag, aciz bırakmak; diğeri cümhur ve amme hakkında

(1) İbnirüş Gazaliye nankör demek istiyor.

hikmeti hoş görmemektir; buna sebep azıcık bir şeyle cümhurun dâlâlete düşmesi korkusudur; İbnirüştün bu sözleri dikkatle mutâleaya muhtaçtır: “Tehafüt, her iki fırkayı da düşürmeye lâayık bir addır. Benim reyime göre bu cihet şeriatı karşı bir tecavüzdür, kuvayı insaniyenin idrakin-den kısa olmasına mebnî şeriatın emir etmediği şeyi araştırmaktır, şer’in sâkit kaldığı bütün ilimleri araştırmak cümhura tasrih etmek vacip değildir, olabilir ki buna akaidi şer’i nazariye bakılabilir, böylece bir karışıklık çıkabilir, artık şer’in sâkit kaldığı herşeyi beyandan vazgeçip cümhura, nâsın akıllarının bu maaniye dalmayacaklarını bildirmesi, şer’ide muşarrah olan talimî şer’i haricine çıkmaması lâayık olur, çünkü talimî şer’i herkes hakkında müşterek ve kâfi bir talimdir.,,

Görülüyor ki muasırlarının Zındıklık iftirasına uğrayan, sürgün olan Kurtube Kadısı, Endülüs Feylesofu her safhasında Şeriatı müdafaa, ahkâma şiddetle yardım, hududu şeriatı muhafaza ediyor; bu hususta Gazaliyi bile geçiyor; Gazalî zahiri şer’i te’vil hususunda bir kanun vazettiği halde İbnirüşt bir çok yerlerde zahiri şer’i te’vil, şer’in sâkit kaldığı hususu bezl etmediği men ediyor, bu mesele istemiyerek dahıyor, hikmetin nikabını kaldırıp sâir enzar için ayak altına alınmasını mübah görenlere pek ziyade hiddetleniyor.

İbnirüşt zarûretle eşyadan bahsettiğini reddiyesini ukulî dâlâlden korumak kasdile yazdığını bildiriyor, bu meseleyle daldığından naşı kendisi için istiğfar ediyor. İbnirüşt de kadim Yunan hükemasının tabiatı intiba etmiş idi; İbnirüşt ayrıca selef yolunu da tutmuş idi, bundan nâşı bir takım mesailde Mütetekellimlere karşı gelmiş, ancak münakaşai akliye sahasında onlara hücum etmiş idi, bununla beraber islâma yardımını aslâ unutmamış, İbnitufeylden ziyade göğsünü geniş tutarak “islâm bir kavm için ekmeli nizam, bir millet için aslahı hal,, demiştir, dine tain edeni fazileti kavmiyenin tabiatını hedm edici görmüş idi, şu kadar ki mütedey-

yin olan kimse elde ilim şulesini tutmaksızın bahislere dalar ise zındık olacağını bildiğinden ilmi tavsiye etmiş, ilim fevkinde bir mürşit tanımamıştır. İbnirüş Gazaliye karşı kur'âna müracaat ederek kur'anın, hakikatı ilim ile araştırdığını emrettiğini, dini ancak Feylesofların hakikî olarak anladıklarını, kelâmcıların mutlak hakikata eremediklerini ortaya koymuş, Feylesofun kelâm fırkalarından birini tutmaları da mecbur olmadığını ilâve etmiş idi. İbnirüşde göre Feylesoflara mahsus olan Mezhep var olan şe'yi te-tebbü etmek, böylece âsarı ilâhiye ile Allahı bilmektir. Allaha en ziyade lââyik olan tazım tarzı budur.

II — Âlemin kîdemi - İslâm meşşâî Felsefesi iki nazariyede hulâsa olunabilir, bu ikisinin aralarında da irtibat vardır, bu iki nazariye meşşâî mezhebinin tam ve esaslı bir tefsirini ifade eder: maddenin ezeli olması, akıl nazariyesi.

Manzumei âlemi izah hususunda felsefe ve ilmin neşetinden itibaren iki büyük nazariye hâkimdir:

1 — Muhtar, şahsî, kendini tayin eden sıfatları haiz, âlemi tedbir hususunda İnayet sahibi, “Müsebbibülesbab,, yani kuvvei tabiîyenin sebebi olan bir Allh.

2 — Ezeli bir madde, bu maddenin tekâmül ile kâinatın neşet etmesi, muayyen olmayan bir İletülilel veya İlâh, tabiatın zarurî kanunları.

Din Âlimleri birinci nazariyeyi tutmuşlar, islâm meşşâîleri ise ikinci nazariyeyi ele almışlar idi. İslâm meşşâîleri içinde Endülüs Feylesofu İbnirüş bu nazariyeyi diğer islâm Feylesoflarından daha ziyade şerh etmiştir, buna sebep Feylesofumuzun her şeyden evvel İbni Sina Felsefesindeki sertliği yumuşatmak istemesi olacak.

İbnirüş maddenin ezeli olması hakkında şöyle diyor: “Heyülâyî ulâ ezelden beri vardır, yoksa Alem ademden meydana gelmiş olur, bu ise İlme mugayirdir.,” İbnirüş Heyülâyî ulâyî bir faraziye olarak alıyor, aslâ delil getiremiyor, İbnisine da Heyulâyî ulâyî ispattan aciz kalarak

şöyle bir çare bulmuş idi: “Mevcudi mümkün, Vacip kısımlarına ayırıyor; Mümkün, hüdüsini Farz mümkün olan mevcut, maddei kevn olan Heyulâyî ulâ Mümkün oluyor idi. İbnirüşdün Faraziyesi Mütakallimlerin işine yaradı, busöz ile İbnirüşdün Tekevvün nazariyesini cerh ediyorlar idi: “sen faraziye bina ettin, bürhâne değil,, Faraziye bugüne kadar devam ettiği halde bürhan ikame olunamadı, şu kadarki bu faraziye yoktan yaratmaktan ziyade akla yakın bulmaları, sebebi ile iltizam ettiler. İbnirüş Heyulâyî ulâyî Alemin yaradılması hakkında varit olan bazı Âyati Kerime ile istidlal ediyor [1].

İbnirüş Alemin ezeli maddeden, Heyulâyî ulâdan neş’et ettiğini, Tekevvünün keyfiyetini şöyle izah ediyor: “Tekevvün hakkında iki muhalif rey vardır, bu iki reyin arasında da bir takım reyler bulunuyor; birbirine zıt olan iki reyin biri tabiî Nümû ve tekâmül nazariyesini, diğeri de Hilkat nazariyesini müstemildir, ilk nazariyeye göre Halk, Tekevvün ancak kâinatın yekdiğerinden doğup çıkmasından ibarettir, fâilin buhususta vazifesi birini diğerdan çıkarup ayırmaktan ibarettir, fâil yalnız Muharrik mesabesinbedir. Hilkat taraftarlarına göre fâil mevcudu ademden icat etmiştir, bunun için evvelcc mevcut bir maddeye, nümûvve ihtiyaç yoktur, İslâm Mütakallimleri ile Hristiyanlar bâhusus Yahyennahvî tarafından iltizam olunan bir nazariyedir; bunların iddialarına göre yaradılan bir mevcüdün imkânı ancak fâildedir, icat ve halk kuvveti yalnız fâildedir, maddede değildir. Bu iki zıt rey arasında kalanlar da iki kısma ayrılırlar: Birinci kısma göre icat ve halk kuvveti fâildedir, şukadarki fâil birşeyi bir şeyden yaratır, yoksa ademden yaratmaz, fâil sureti yaratır, mevcut olan bir maddeye nakş eder, vazifesi maddenin birlikte yaradılması vacip olan hey’et veya sureti

[1] « تم استوى الى السماء وهى دخان » ayetindeki duhanın maddei kevin olan esir ile izahı bugünkü nazariyeye pek uygundur. İbnirüş burada Mütakallimleri ret ediyor.

icattan ibarettir, buna mebni fâile “Vâhibussuver,, derler, İbnîsinanın mezhebi budur. İkinci kısma göre fâil halkte bazı kerre maddeden ayrılmaz, Ateşi ateş ile müttasıl olarak tevlit zamanında olduğu gibi, bazı kerre maddeden ayrılır. Nebat. ve Hayvanın tekevvününde olduğu gibi, Savmasti-yosun reyi budur, Farabînin de re’yi bu olacak; burada üçüncü bir rey vardır oda Aristonun reyi dir. bu reye göre fâil maddeye hareket vermek, kuvveden feile geçinceye kadar onu tahvil etmek suretile madde ile sureti birlikte icat eder, burada fâil ancak kuvvede olanı file çıkarmayı kolaylaştırıyor, madde ile suret arasında ittihad da amil oluyor, bütün hilkat böylece bir harekete irca’ olunuyor, Hararet onun mebdet oluyor, buhraaret suda, toprakta intişar ediyor, telkih vukua gelmeksizin Hayvan ve Nebat tevellüt ediyor [1]. Tabiat bu halki bedî, bir tertip altında yaradıyor. Akıldan mahrum olduğu halde göya Akliâlinin delâleti ile yapmış oluyor, Güneşin ve yıldızların hareketinden neşet edip Anasırda te’siri olan bu kudretilmuhdise, icat eden bu kuvvet, bu tenasüpler Eflatunun “Müsül,, dediğidir [2]. Aristonun reyinde fâil sureti yaratmaz, çünkü yaratsa bir şey lâşeyden, ademden zuhur edecek. Bazı Felasife suretlerin hakiki birşey olduğunu tevehhüm ederek faile “Vâhibussuver,, demişlerdir, bu ise bugünkü üç Millet Mütekellimlerinin aynile reyleridir ki “Bazı şey laşeyden, ademden çıkmıştır,, demişlerdir. Bu akaide mebni Mütekellimler vasıtasız bütün mevcüdatı ihdas eden bir tek fâil kabul ederek Illiyeti inkâr eylerler. bir fâil ki aynı zamanda namütenahi mütekabil fiilleri cami olacak; bu faraziyeye göre Ateş asla yakmaz, Su kandırmaz, herşey doğrudan doğruya hususi bir yaratmaya mühtaç olur, bir Adem taşı fırlatsa onlara göre ha-

[1] İbnirüş burada «Tenasül binefsıhi» nazariyesini İbnitufeyil gibi kabul ediyor.

[2] İbnirüş de Farabî, Miskeveyh gibi Müsul nazariyesini Aristonun Mezhebine sokuyor, yalnız keyfiyette ayrılıyor.

reket fâiliküllî olan Allahındır. Bunlar böylece fâaliyeti beşeriyeyi tatil ediyorlar; halbuki kuvvetler silsilesi, vakayii arziye kendi kendine Allaha tabi olmaksızın zarurî olarak cereyan ediyor,, İntikadî bir tetkik böyle bir silsilenin varlığını ispat etmiyor, tecrîbe ancak vakayi silsileleri arasında bir ıktiran gösteriyor ise de bundan alâkai zatiye, tabiiyeti zaruriye neticesi çıkarılamaz; İngiliz Feylesofu Hüyümün tetkiki temamlle bunu gösteriyor. İbnirüşdün Aristocularla beraber tabiî illiyeti bukadar âmiyane anlaması gariptir, illiyet mebdenin inkârı neticesinde zâhir olan fâsit neticeleri beyan ile iktifa ediyor; yine İbnirüşdü dinleyelim“bundan daha garip bir Mezhep daha vardır, Allah ademden vücuda getirebildiği gibi vücuttan de ademe getirebilir, adem vücut gibi Allahın filidir; ölüm Allahın yaratmasiledir; bize göre Adem vücut gibi aynı mahiyette bir fiildir, aynı nizamla bağılıdır, her mevcutta bilkuvve fesat vardır, yok etmek için temamlle var etmek için olduğu gibi fâil kuvveden file çıkarmaktan başka birşey yapmaz, buhalde her ikisinde de maddede kâmin olan kuvve ile fâile itimat olunur, araları asla ayrılamaz biri bulunurda diğeri buluumazsa hiçbir şey hasıl olmaz,, [1] .

İbnirüştün bütün mezhebi, Mütakellimlere karşı olan bütün mücadelesinin temeli bu fıkrai asliyede münderiçtir: “Kevin veya halk bir hereketten ibarettir, her hereket bir mevzu’ iktiza ider, işte bunun mevzu’u bu imkânîküllî heyulâyı ulâdır, heyulâyı ulâ imkânîmahızdan ibarettir onun hiç bir ismi ve resmi yoktur. her vasfı kabule, birbirine zıt olan halleri ahze müste’ittir, her cevher maddesi ile yani olmak kuvvesile ezelîdir; bir şey laşeyimütlaktan vücade geçer demek asla mâlik olmadığı bir vaziyete mâliktir demektir, madde tekevvün etmemiştir, fesadı da kabul itmez, silsilei tekevvünat mazide, müstakbelde namütenahidir, var-

[1] İbnirüşt burada temamlle bugünkü şartı zarurî vekâfi nazariyesini gösteriyor, Kuvve şartı zarurî, Fâil şartı kâfi oluyor.

lığa müste'it olan herşey kuvveden file gelecek, yoksa kâinatta bir tevekküf hasıl olur. Ezeliyet mühitinde mümkün ile vakı' arasında bir fark yoktur, hareket sükûndan, sükûn hareketten evvel degildir. Hareket ezelîdir, mütemadidir, çünkü her hareketin illeti hareketi salifededir, zaman ancak hareket ile mevcuttur, biz zemanı ancak kendimizde mülahaza ettigimiz haletin tebedülleri ile ölçeriz, kâinatın hareketi durur ise zemanı ölçemeyiz, hayati müteakibeyi ihtisasi, onun var olmasını gaip ideriz. Yalnız hareket müddet içinde bir evl ve bir son teşkil ider, böylece hareketsiz hiç tekâmülü müteakip yani hiç bir şey vakı' olmaz,,.

İbnirüşdün bu reylerinden istintaç olunur ki Muharrık Mütekellimlerin kabuli veçhile ihtiyarî olarak işlemez, Fâil Fâili muhtar olmaz, belki Fâili mucip olur, yani Allah tabiatte oldnğu gibi zarurî olarak işlemediği gibi insanda olduğu gibi nâkıs bir ihtiyar ile de işlemez, Allah kemalâtammı hâiz olmakla iradeden, ihtiyaçdan müstagnidir.

İbnirüş zamani mütekellimlere muhalif olarak namütenahi sayıyor. Alemde evvel zaman vakî olamıyor,

İbnirüş ibnisinaya da çıkışıyor, Mütekellimlere bir cemile yapmak suretile mümkün ve vacip tasniflerini yaptı[1]. Âlemi mümkün sırasına koydu, Âlem şimdikinden başka da olabilir [2], fakat İbnisine İleti vacip ve kadim olanı nasıl mümkün makulesinden saydı? İhtiyar hudus iktiza ider[3]; buhalde Allah hadisin illeti degildir, Âlem bulunduğu halden büyük veya küçük olmaz,,. İbnirüş kadim felasifeden hususile İbnisinadan şöyle ayrılıyor idi: "Âlem mahluktur, dâima hudus içinde dir, fakat neş'eti ezelîdir,,.

[1] Mevcudat üç nevidir: Mümkini Hadis, Mümkünü Kadim, Vacibi Kadim. Mümkini hadis Feleki kamer altında bulunan Anasır, Mümkini Kadim Eflak ve Ukul, Vacibi Kadim Cenabı Hakdır.

[2] Burada İbnisine Laypniçe mübeşşir oluyor.

[3] Amidî bumes'elede bütün Felasife ve Mütekellimine muhalefet ediyor .

İbnirüşt hilkatî inkâr itmiyor, ancak izah hususunda Mükellimlerden ayrılıyor. İbnirüşt nazarında herşey için bir defada hasıl olan bir hilkat yoktur, yoktan yaradılış yoktur, belki ânbeân teceddüt eden bir hilkat vardır ki onunla Âlem tehavvül eder, muhafaza olunur, diğer bir tabir ile bir kudreti Halika mütemadiyen Âlemi tetbir ider, tahrik eyler, Âlem ancak bir kudreti Halika ve Muharrike ile kadimdir, yani dâim hudus itmektedir, hudusunun başı ve sonu yoktur, işte bumanaya göre Âlem muhdesdir kadim vasfından daha ziyade muhdes vasfına lâyıkdır; Felasifenin kadim dimeleri hudusi zamanî ile hadis olmamasından naşidir, artık Âlem fâile, kudreti Hâlîka ve Muharrikeye ihtiyaçtan asla vareste olamaz. Mükellimler hudusun bir başı olduğuna, zamanı bulunduğuna kail olmuşlar idi, İbnirüşt nazarında hudusun bir başı bulunsun, bulunmasın, hâdisi zamanî olsun, olmasın İslam akidesince birdir, elverirki Âlem herhalde zati itibarile hadis olsun, kudreti Hâlîkaden müsağni olmasın. İbnirüşt nazarında şer'in, Âlemimarifetten maksadı Âlemin Âllahın masnu' ve muhteri olduğunu, kendiliğinden ve rastgele olmadığını bilmektir; bundan dolayı buaslı takrir hususunda mukaddimleri az olup neticeleri mukaddimelere yakın olan binefsihi veya bilbedahe maruf olan basît bir yola süluki meşru kılmıştır [1].

İbnirüşt Aristo ile beraber maddenin ezeli olmasını, yoktan hiçbir şeyin var olamayacağını kabul ediyor, fakat maddenin diğer bir mebdeden suret alması hususunda Aristodan ileri gidiyor. Aristo eşyanın mebdeinde ezeli madde ile Allahın iştirakını kabul etmekle Seneviliğe düşmüş, İskenderi Efrodisi de aynı maddeyi vücudün mebdei hakikisi göstermiş idi. İbnirüşt bunlar gibi düşünmüyor, madde yalnız hariçten gelen sureti kabule müsait olmuyor, belki suret

[1] İbnirüşt bu bapda Selefilere yaklaşıyor.

bil kuvve maddede mündemic bulunuyor [1].

İbnirüşt Âlemin kidemi meselesinde Dehrîler ile Feylesofları şöyle ayırıyor. “Dehrîler ancak hisse itimat ederler, Cirmisemavî ile hareketler biter, teselsül münkati olursa his ile münkati olan şeyin ükül ile münkati olacağı zannında bulunarak gayri mehsus bir mevcut kabul etmezler, halbuki böyle değildir; Feylesoflar ise sebepleri nazari itibara alırlar, Cirmi semavîye kadar vardıktan sonra mâkul olan sebepleri gözedirler de gayri mehsus bir mevcuda varırlar; işte bugayri mehsus olan mevcut mehsusatın mebdei ve illetidir [2]. İbnirüşt bu münasebetle Eş’ariler hakkında şöyle diyor “Eş’ariler mehsus olan sebepleri inkâr ederler, bazı mehsüsların bazı mehsüslara sebep olduğunu kabul etmezler; mehsüs olan mevcüdün İletini gayri mehsüs mevcut yaparlar,,.

İbnirüşt Aristo ile Eflatunun âlemin kidem ve hudusi hakkında şu izâhâtı veriyor “Eflatun âleme hadis der idi, maksadı bir fâil ve sâniî bulunduğunu ortaya koymak idi, Aristo ise âleme kadim diyor idi, Eflatuncular, Aristonun sanii âlemi kabul itmedigine kail olmağla, Aristocular sanii âleme kail olduklarını beyane muhtaç olmuşlar idi,,. Şüpe yokki enevvl âlemin kidemine kail olan, Eflake, Ukul ve nüfusa kadim diyen Aristo idi.

İbnirüşt Mütekellimlere karşı imkânı diger Feylesoflar gibi hakikî bir sıfat görmekle tekevvün eden herşeyin, müşahhas olarak var olmadan evvel vücudinin imkânı bulunduğunu müdafaa ediyor. Bunun gibi Âlemin fenası hakkında Mütekellimlerin reyini ret ediyor, Âlemin bütün bütünü ademe gitmesini kabul etmiyor, belki bir suretten diger bir surete

[1] mesşâilerde tabiat Allahtan ayrı bir mevcuttur, Allah tabiatın âmâkindan çıkan fâiliyetin nâzımıdır. Mütekellimlerce madde âtil ve kabil bir cevher ise de kendi kendine tekevvün kudretini, mühtariyeti, kifayeti haiz değildir, maddenin bütün vasıfları kudreti İlahiyenin tecelliyatından başka bir şey değildir.

[2] İbnirüşt « وكذلك يرى ابراهيم ملكوت السموات والارض » Âyetinin manası budur diyor.

tahavvülü manasına olan fenayı Feylesoflar ile beraber kabul ediyor.

III-Tedbiri Âlem-İbnirüşt tabiiyatta yüksek bir ihata sahibi olduğu halde Neveflatunî kanalından Aristonun Âlem ve tabiat nazariyesine bağlanmış, Feleki kamer üstünde ezeli, fesadı gayri kabil, temamilde hali fiilde zihayat; Heyulâ ile suretten mürekkep olmayup basit Eflak; altında da Âlemi kevnü fesat kabul etmiş idi. Nevton nazariyesi kurunuvusta ve teceddüt devrinin menzumei âlem hakkındaki bu fikirlerini hayale uğrattı.

İbnirüşt âlemi tedbir hususunda iki asıl kabul ediyor. 1 - Felek hareketi devriyesi ile Allaha mutıdır. 2 - Allah eşyanın envanı bilir, müfredatını değil.

1 — İbnirüşt kâinatı idareyi, âlemi tedbiri bir beldeyi idareye benzediyor. orada bütün memleketin işleri ayrı ayrı görülür, fakat hepsi bir noktaya teveccüh eder, oda Hâkimi umumî noktasıdır, Hâkimi umumî memleketin bütün işlerinin mahalli sudurudur, şukadarki herbirinde onun eli yoktur, herşey Hâkimi umuminin bilavasita eseri değildir, Cenabı hak ekvanda belde Hâkim gibidir, tedbir eden kuvvetlerin, nizamın mahalli sudurudur, dairenin noktasıdır, bu kuvvetlerin herbirinde, doğrudan doğruya müdahalesi yoktur, kısıası Cenabı hakkın doğrudan doğruya kâinata ittisali yoktur, bu ittisal yekâne Akhevvel ile hasıldır; Allah Akhevvele, Akhevvel eşyaya feyz verir, Akhevvel yıldızların kuvvetinin, Eflakin hayatının sadır olduğu mahaldir. Eflak dairelerden mürekkeptir, yıldızlar bu dairelerde devir ederler herbir dairenin âklı yani tariki bilinen bir kuvveti vardır, nitekim insanın da tariki bilinen bir Akli vardır, bu Ukul müselsel ve mürtebittir.

Allah cüzî ve küllî her harekeyi tedbir etse âlemdeki Şer kendisinden sadır olur. Allah ise bünden münezzihdir. Allahtan ancak hayır sadır olur, çünkü hayri irade etmiş, tabii kanunları kanun altına almıştır. âlemde Şer kanuna

muhalif olan maddeden veya ona karşı gelen insandan sardır olur, Şer bir neticei tabiiyedir [1].

İbnirüş Allah herşeyin en eyisini hayırlısını vukua getirer demekle Layepniçe Uzgözlülükte mübeşşir oluyor. İbnirüş nazarında Şerri meydane getirmemek Allah hakkında nakıs değildir, çünkü Şerri yapmağa muktedir olmak bir fazilet değildir.

2 — Aristonun derin bir tasavvuruna göre Allah gayri müteharrik, maddeden müfarik kâinatın merkezidir, kâinatı görmeksizin hayir ve hüsnü cazibesi ile idare ve tahrik eder idi, bu mabadettabiî Nevtonculuk yani kuvvetlerin madiyatı tahriki hususu basit olmakla beraber Müslümanları asla tatmin edemedi, Allah asla Aristonun tasavvuru gibi taayyün etmedi, âlemden böyle ayrı kalmadı. Artık Allah ile insan arasına bir meratip silsilesi kondu. Akhevvel, bu muharrikievvel Aristoya göre Allahın kendisidir, Müslümanlara göre Allahın ilk mahlukudur, kâinatın muharriki evvelidir Allah ancak âlemin kavanini umumiyesi, enva' ile meşgul olur, yoksa efrat ile meşgul olmaz.

İbnirüş bu meselede Gazalının şüpheyi hal hususunda söylediği sözleri kâfi, kanaatbahiş bulamıyor, meseleyi şöylece hal ediyor: "Allah külliyyatı da, envaı da bilir, efradi, cüziyatı da bilir, şukadar ki efrat ve cüziyatı bizim gibi bilmez, belki bizim ilmimize benzemeyen bir ilim ile bilir. İnsanların ilmi hep infialattır, mevcudat onda müessirdir, Barinin ilmi ise infialî değil filîdir, mevcudatta müessirdir, mevcudat münfail ve müteessir dir, buhalde külliyyatı bilir, cüziyatı bilmez, davası Felasifenin usuline lazım gelmez, artık Felasife ile Mutekellimin arasında münazaa kalkmış olur,."

IV — Kaza ve kader - İbnirüş ilk hamlede kaza ve kaderin mesaili şeriyenin en gücü olduğunu orfaya koyor, çünkü sem'î ve aklî delilleri mütearız görüyor, bir defa Kur'anikerimde herşeyin takdiri ilâhî ile olduğuna, insanların

[1] Bu rey Aristonun bir şerhidir.

fiillerinde mecbur bulunduğuna dair Ayetler bulunduğu gibi insanın ef'alinde mecbur olmayup mücerret kendi kisbile fiilleri meydana koyduğuna dair ayetler de vardır: İbnirüş bu ayetleri birerbirer yazdığı gibi bu hususta yine mütearız bazı hadiseleri getiriyor, bu babdaki Müslüman fırkalarını beyan ve tenkit ettikten sonra aklî delillere geçiyor, insan kendi filinin fâilimutlaki olsa meşiiyeti Bari üzre cari olmayan birtakım fiillerin vuku bulması lazım gelecek, butakdirce Allahtan başka bir hâlik daha bulunacak, fert haricî sebeplerden azade, mücerret bir mevcut olacak, bu ise fasittir, şayet her hususta takdiri ezeliye tabi, ef'alimizde mecbur olur isek teklif abes olur, Cemad ile insan arasında fark kalmaz, hayre ve tekemmüle çalışmalara irnân kalmaz.

İbnirüş hakkı bu iki tarafın ortasında buluyor: “Biz her hangi bir tarzda hareket etmekte muhtarız, bizde bir takım kuvvetler vardırki onunla zıt olanları elde edebiliriz fakat bu ihtiyarımız, bu zıtları elde etmek ancak haricî bir tesir altındadır, bizim fiillerimiz iki şey ile, hem bizim iradelerimiz ile, hem haricî bir tesir ile tamam olur, işte butesire kaderi ilahî tabir olunur, bu haricî te'sir, yapmasını kast ettiğimiz fîli mütemmim veya o fîle mânidir, iki zıt, mütekaabil şeyden birini irade etmekliğimiz için bize bir kuvvei baise, bir sebep olur, çünkü irade herhangi bir şeyi tehayvül veya tasdik etmeden nâşi bizde vâki olan bir şevkdir, butasdik ihtiyarî değildir, belki haricî birhalden nâşi bize arız olan bir şeydir, mesela hoşumuza giden bir şeyi, ihtiyarî deyil, belki zarurî olarak arzu ederiz, ona karşı kınıldırız, hariçten hoşumuza gitmeyen bir şey bize ârız olsa nâçâr olarak onu kerih görürüz, ondan kaçırız, buhalde iradelerimiz esbabi hariciyeye merbuttur [1], esbabi hariciye mahdut bir nizam ve tertip dairesinde cereyan edince irade ve fiillerimiz ancak haricî esbabe müvafekatle tamam olunca, ef'alimizinde mahdut bir nizam üzre cereyanı, mahdut vakit-

[1] İbnirüş burada İycabîlik mesleğini tutuyor.

lerde, miktarlarda bulunması lâzım gelir; çünkü ef'alimizin sebepleri esbabi hariciyedir, mahdut ve mukadder esbap sebebi ile hasıl olan ef'alde zarurî olarak mahdut ve mukadder olur, ezeli olarak ilmi ilahide dahil olan esbabin teselsülü nizami âlemî teşkil eden kavanini tabiiyedir. İşte kaza ve kader budur.

V — Marifeti ilahiye tariki - İbnirüş zamanında meşhur olan islamin dört fırkasının marifeti ilahiye yollarını intikat ettikten sonra Şer'in kast ettiği Cümhur itikadını izah ediyor, bu fırkalar Haşviye, Bâtiniye, Mutezile, Eş'ariye fırkalarıdır İbnirüş Selefiye fırkasını zikr etmiyor.

1 — Haşviye-Haşvîlere göre marifeti ilahiye yolu ancak Semî'dir, yoksa akıl değildir, Haşviye peygamberin cümhura gösterdiği Şer'i delillerden hiç birşey anlamamış Al-laha ancak nakil ile inanmıştır.

2 — Eş'ariye-Eş'arîlere göre marifet yolu akıl ile, şu kadarki Şer'in gösterdiği yolda gitmemişlerdir, tarikleri Hüdusi âlem nazariyesine bina olunmuştur Hudusu âlem ise Ecsamin cüz'ülayetecezzadan mürekkep, cüz'ülayetecezzaların da Hadis olmasına mebnidir, cüz'ülayetecezzaya Cevheri ferd de derler.

İbnirüş bu mes'eledede umumiyetle Eş'arilerin istinatgâhlarını bürhani mantıkî ile cerh etmiş, şüpheler içinde bulmuştur; daha sonra Ebülmaâlinin Nizamiye risalesinde istinatgâhını tenkit ederek iki mukaddimesinden birini hatabî bulmakla beraber kâzip, diğerini haddizatında gayribeyyin görmüştür. Eş'arilerin bu derin mephaslarını cümhura lâayık görmiyerek Şer'in bu teammüki kast etmediğini ortaya koymuş, bu hususdaki tariklerini ne nazar, ne Şer'i yolunda yakînî bulmamış, bürhandan âri saymıştır. İbnirüş âlemin hüdus zamanî ile hüdusi hususunda Eş'arilerin tariklerini cümhura lâayık yani Cenabıhakkın büiün İbadına teklif ettiği basit bir bürhan bulmıyor, bubabdaki tariki Şerî hem yekînî, hem basittir, yâni mukaddimeleri azdır, tabiatile neticeleri de basit,

mukaddimleri az olmakla ilk mukaddimelere yakın olur. Eş'arilerin tariki teammuk tariki, çok mukaddimeli bir tarik olmakla Şer'î bir tarik değildir, bunun gibi Ulemaye mahsus, Felsefî bir bürhan olmadığından nazari bir burhan tariki da değildir.

3 — Mutezile - İbnirüşt Mutezile hakkında özür diliyor, Endülüse kitapları gelmediğinden mezheplerine vakıf olmadığını beyan ediyor, fakat bu hususdaki tarikleri Eş'arilerin tarikine müşabih olduğunu zan ediyor. Filvaki Mutezile de marifeti ilahiye yolunda Eş'ariler gibi hudusu âlem tarikini tutmuşlar idi, zaten hudusu âlem yolu mütekellimler yoludur [1].

4 — Sofiye - İbnirüşt yukarıda Bâtiniye ismini verdiği Sofiye tarikini intikat ediyor, Sofiye tariki nazar tariki değildir, yâni mukaddimelerden kıyaslardan mürekkep bir tarik değildir, tarikleri işrakîdir; zuümlerine göre Allahı, diğer mevcudatı bilmek nefsin şehvanî arızalardan tecrit, matlube fikir ile teveccüh zamanında nefse ilka olunan bir şeydir. Sofiye bu iddialarını tashih için Şer'in bir çok zahirlerini hüccet olarak getirirler [2] de bu manayı teyit eder zannı hasıl olur. İbnirüşt bu tarikin varlığını tasdik ediyor, lakin umuma mahsus bir tarik saymıyor, eğer bu tarik umuma mahsus bir tarik olsa nazar tariki batıl, halk arasında bulunması abes olur, bununla beraber Kur'anın bütün daveti nazar ve itibare davet, teemmül ve tefekkür yollarına tenbih dir. İbnirüşt nazarın sahih olmasında, teallümde sıhhatin şartı gibi Şehvanî arızalardan tecridi şart olabileceğini inkâr etmiyor, Şer'in bu tarika daveti, yâni Amel ve Ittikaya teşviki Sofiyenin zannı gibi kendi kendine kâfi ol-

[1] Endülüse kitaplara nakil edenlerin Mutezile kitaplarını esirgedikleri zan olunamaz; nehacet hasımları olan Ehlişünnet, kitapları ret ve cerh etmek için Mutezilenin reyleriyle, tariklerini şerh ile doludur, öyle zan olunurki İbnirüşt Mutezile yolları hakkında söz söylemekten kaçınmış olacak.

[2] « واتقوا الله ويعلمكم الله - والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا » gibi.

duğu için değildir, belki nazar yolunda nafi olduğundan naşidir, İbnirüş bu izahı ehli insaf yanında beyyin, apaçık bir hakikat görüyor.

İbnirüş daha sonra Şerî tariki, Kur'an tarikini iki tarika hasır ediyor. İnayet tariki, İhtira tariki. İnaye tariki bütün mevcudatın insan için yaratılmasını gösteren bir tariktir, İllet-i gaiye tarikidir. İhtira tariki bütün mevcudatın yaratıldığını gösteren bir tariktir [1]. İbnirüş Ayetlerle bu iki tariki gösterdikten sonra hem cümhurun, hem havâssın yâni Ulemanın tariki olduğunu, aralarında tafsıl hususunda ihtilaf bulunduğunu dermiyan ediyor, cümhur hisse bina kılınan ilk marifet ile idrakte kalır, havâss, his ile idrake bir de bürhan ile idraki katar, işte bu tarik Şer'î ve tabîî bir tariktir, mevcudata nazar hususunda şöyle bir misal getirilebilir: cümhur masnuata nazar eder. san'ati bilmediğinden yalnız onun bir sanii, bulunduğu intikal eder, havass ise bazı san'ati ve ondaki tarzı hikmeti bilir. Dehriye ise masnuati his eder, fakat onun masnuat olduğunu itiraf etmez, belki ondaki san'at rasgele kendinden hasıl olmuş zan eder.

İbnirüş daha sonra Tevhibibari hakkında tariki Şeriye müracaat ediyor [2]. Ayetikerimeyi hâvass ve cümhur tariki olmak üzere izah ediyor, Eş'arilerin "temanu", delillerini ne hâvassa, ne cümhura layık bir delil görmiyor, Eş'arilerin bu mes'eledeki sözlerini burhanî bulamıyor, cümhurun anlayamayacaklarını ileri sürerek iknâı de olmadığı, daha ileri giderek Ayetikerimeyi anlayamadıklarını beyan ediyor [3].

VI — Sıfatı ilahiye - İbnirüş sıfatı Sübutıyede [4] Mütakel-

[1] « افلا ينظرون الى الابل كيف خلقت » İnayat « الم نجعل الارض مهاداً والجبال اوتاداً » ihtira delilini « الذين يتفكرون في خلق السموات والارض ربنا ما خلقت هذا باطلاً » her iki delili gösteren ayetlerdir, her iki delili gösteren ayetler çoktur.

[2] « لو كان فيما الهة الا الله لفسدتا » .

[3] Eş'arilerin kullandıkları delili mantıkçıların kıyası şartî münfasıl dedikleri, kendilerinde «Sibir ve taksim» dedikleri delildir, halbuki ayetteki delil Mantıkçılar indinde kıyası şartî müttasıldır, her iki delil arasındaki fark açıktır.

[4] Hayat, İlim, İrade, Kudret, Semi' Basar, Kelam,.

limler ile beraber gidiyor, yalnız izah hususunda onlardan ayrılıyor, teammuki bırakıyor, cümhura Mütakellimlerin iza-
hını layık görmiyor.

Sıfatı Tenzihıyeye gelince Cenabıhakkın nekâisden ten-
zihi hususunda Şer'î ve Aklî delilleri getiriyor, Selefler gibi
te'vili kabul etmiyor, zahiri Şer'a süluki müdafaa ediyor
te'vile girenlerin sırasile Havariç, Mutezile, Eş'ariye, So-
fiye olduklarını beyan ettikten sonra Gazalînin buvadide pek
ileri gittiğini ortaya sürüyor, İbnirüş Gazalîyi tahtı ederek
cümhura Şer'î zahiri üzere takriri layık görüyor, şeriat ile
hikmeti cem'ini layık görmiyor, çünkü Hikmet hakkındaki
bürhan ehli olmiyana cemi' muvafık değildir, cemi' şeri' ile
akli cemi' eden Ulemaya mahsus olur, yoksa zahiri Şer'a
ittiba eden cümhura cem'in ne münasebeti vardır; bundannaşı
Gazalî hem şeriatı, hem hikmeti bozmuş oluyor: çünkü bir defa
te'vile kalkışıyor, şeriat bozuluyor: bir defa de ancak bürhan
kitaplarında tasrih olunacak, manaları tasrih ediyor, hikmet
bozuluyor, doğrusu şeriatı hikmete muhalif gören cümhura
muhalif olmadığını ve hikmeti şeriata muhalif gören, hikmet
müntesiplerine de hikmetin şeriata muhalif bulunmadığını
talim etmek, heriki tarafa da şeriatın veya hikmetin haki-
katlerinin künhine vakıf olmadıklarını bildirmektir.

İzmirli
İsmail Hakkı
